

راهبردهای حفاظت منظر امامزاده هاشم (ع) رشت*

علیرضا منعم^۱ - سیده ندا قاضی زاده^۲

چکیده

مقابر و آرامگاه‌ها با پشتوانه معنوی خود می‌توانند تاثیرات ذهنی ویژه‌ای را ایجاد نمایند. آرامگاه‌های قدیمی در گوشه و کنار شهرهای ایران به شکل طبیعی و ارگانیک به صورت فضای زیارتی - تفرجگاهی شکل گرفته و به کمال رسیده‌اند. در حال حاضر بقاع بسیاری در کشور قرار گرفته که گنجینه‌های ارزشمند میراث تاریخی، مذهبی تمدن دیرینه ایران به شمار و سیما و منظر کلی آنها در ذهن بسیاری از مردمان ماندگار است. ساماندهی منظر امامزاده‌ها با حفظ سیمای تاریخی آنها در تبدیل این اماکن به قطب فرهنگی (گردشگری، مذهبی) نقش بسزایی دارد.

یکی از اماکن مقدسی که بدلیل موقعیت مذهبی و مکانی مورد شناخت بسیاری از مسافران می‌باشد، بقعه امام زاده هاشم (ع) رشت با قدمت ۸۰۰ ساله است. بنای این مجموعه بارها بدلیل جنگ و بلاای طبیعی ویران و از نو برپا شده است. جایگاه ممتاز این امامزاده از لحاظ اقلیمی و جغرافیایی علاوه بر قابلیت معنوی، فرصت مناسبی برای ایجاد فضای جمعی می‌باشد و علاوه بر زوار، سایر گردشگران را به عنوان فضای استراحت بین راهی جذب می‌نماید. بقعه امام زاده هاشم (ع) اولین توقفگاه در جاده تهران - رشت پس از وارد شدن به خطه سبز و مرطوب شمال است.

وجود بنای امامزاده بر روی تپه‌ی مجاور جاده به صورت میل راهنما و پیچش جاده در کنار آن احساس ورودی به فضای دیگر را تقویت کرده است و تپه‌ای سنگی که در بالای آن، درختان انبوه گنبد بنا را حلقه کرده‌اند؛ تصویری یکسان از امامزاده هاشم (ع) را در ذهن تمام رهگذران پدید آورده است. حفظ این تصویر مشترک و تقویت آن در ضمن توجه به نیاز زوار و مسافران بین شهری، به نحوی که هویت امامزاده را حفظ نماید، اساس هرگونه برنامه ریزی و طراحی در این پژوهشگر دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران سایت است.

واژه های کلیدی:

اماکن مقدس، امامزاده هاشم (ع)، دید و منظر، سیمای عمومی، معماری منظر، سیاحت، زیارت،

رشت

مقدمه

در حال حاضر هفت هزار بقعه متبرکه در کشور قرار گرفته است که گنجینه‌های ارزشمند میراث تاریخی، مذهبی تمدن دیرینه ایران به شمار می‌آیند. ساماندهی وضعیت امامزاده‌ها با اهداف گوناگونی از جمله تاثیر فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و دینی بر جامعه انجام می‌شود. تقویت بنیان‌های دینی، ظهور و بروز کرامت‌ها و گشایش مشکلات مردم، بهره برداری در قالب فضاها برای گذران اوقات فراغت و تقویت وحدت ملی از دیگر کارآیی‌های این اماکن تاریخی، مذهبی به شمار می‌آید. جاذبه‌های گردشگری، شرح حال و جذابیت‌های زندگی امامزاده‌ها و بزرگان تاریخ ما، مورد علاقه جهانگردان است، اما در زمینه ارایه این موارد، کار چندانی صورت نگرفته است. می‌توان از بنای امامزاده‌ها در قالب مجتمع‌های فرهنگی و گردشگری و به منظور توسعه تعامل مردم با این مجموعه‌های تاریخی، مذهبی استفاده کرد. در این میان، سوالاتی در راستای چگونگی توسعه و حفاظت اماکن مقدس، طرح می‌گردد، از آن جمله:

- توسعه سیمای عمومی اماکن مقدس مبتنی بر تحلیل چه عواملی است؟
- محدوده معیارهای حفاظت و توسعه اماکن مقدس چیست؟
- رهنمودهای طراحی مجموعه اماکن مقدس بر اساس چه معیارهای شکل می‌گیرد؟
- محدوده دخالت در سیمای اماکن مقدس تا چه حدی مجاز می‌باشد؟

اولیه (نقشه‌های پایه و داده‌های محیطی، اطلاعات توصیفی محیطی بستر طرح) بوده است، تحلیل جامعی از سیمای عمومی امامزاده هاشم علیه السلام انجام گرفت و رهنمودهایی برای حفاظت و توسعه سیمای عمومی آن ارائه گردیده است.

معرفی بقعه امام زاده هاشم (ع)

تاریخ دقیق احداث بقعه امام زاده هاشم بن محمد بن عبدالله بن حمزه بن محمد حنیفه بن علی بن ابی طالب علیه السلام مشخص نیست. در کتاب قدمت بنا در هشت قرن پیش برآورد می‌شود. ولی در سال ۱۳۴۹ هـ ق با تخریب بنای اطراف بقعه مبارکه بنای خشتی با گنبد تخم مرغی شکل مشاهده شده که قدمت آن به سال چهارم هجری قمری تخمین زده شد. آنچه تاریخ نشان می‌دهد در حدود سال ۱۲۴۶ هـ ق حاکم رشت منوچهرخان معتمد الدوله در زمان فتحعلی شاه قاجار دستور مرمت راه رشت به قزوین را داد. در سال ۷-۱۲۴۶ هـ ق طاعون در گیلان شیوع یافت و در طی چند هفته نصف جمعیت رشت بالغ بر چهل هزار نفر هلاک

بصورت خاص برای پاسخگویی به این سوالات، فرضیه زیر طرح می‌گردد: "توجه به بستر طرح و حفظ هویت مذهبی از نکات اصلی در ساماندهی اماکن مقدس می‌باشد، بنحوی که ضمن جوابگویی نیاز مخاطبان، آرامش و قداست فضا تحت الشعاع مسائل دیگر قرار نگیرد. امامزاده‌ها و قبرستان‌ها از دیرباز جاذبه گردشگری برای مردم ایران داشته‌اند و برای گذران اوقات فراغت توأمان با موقعیت مذهبی و زیارتی آنها استفاده می‌شده است. حفاظت و توسعه این اماکن علاوه بر تقویت سیمای مذهبی، ارائه خدمات مناسب به زوآر و گردشگران را باید دربر گیرد. ارائه رهنمودهای طراحی مبتنی بر سه اصل «تاکید بر هویت تاریخی»، «حفظ سیمای محیطی» و «ایجاد خدمات گردشگری مطلوب» در سایت اماکن مقدس می‌باشد که با تلفیق این سه حوزه به تعریفی جامع از برنامه حفاظت منظر این اماکن می‌توان رسید».

با این فرض، تحقیق حاضر به تحلیل منظر امامزاده هاشم علیه السلام رشت، پرداخته است. بر پایه تحقیقات میدانی که شامل برداشت اطلاعات

شدند. در کتیبه ای موجود در مسجد جامع رشت نقش شده در سنه ۱۲۷۹ هـ ق ناصرالدین شاه، عایدات ده سراوان را پس از حذف مالیات برای نگهداری جاده رشت منجیل و تغییر کاروانسرا و ... مازاد را وقف تعمیر بقاع متبرکه و مساجد این ایالت کرده است. منوچهر خان بنای این امامزاده

را تغییر اساسی و بعدها هم مکرر بقعه را تعمیر کرد. در جنگ جهانی اول، بر اثر احتراق مهمات و قورخانه روسها در تپه بالای امامزاده هاشم علیه السلام، بنای بقعه و صندوق و سایر

امامزاده از میان رفته است.^۳

روایت است که وقتی رضاخان سردار سپه برای مقابله با سردار جنگل به رشت می‌رفته است. از جلو این ساختمان مخروبه و سوخته عبور کرده و نذر نمود در صورت موفقیت، این ساختمان را تجدید بنا نماید. پس از بازگشت به تهران، تجار رشت طی تلگرافی موضوع را یادآوری نمودند، دستور داد تلگراف

کنندگان از عهده انجام نذر برآیند. لذا تجار رشت ساختمان جدیدی را روی بقعه بنا نمودند که احتمالاً قسمتی از بنای قدیمی آن نیز حفظ شده است.^۴

جاده قدیم رشت به قزوین پس از گذشتن از کاروانسرای شاه عباسی که توسط منوچهرخان تعمیر شد، به

کوه امامزاده هاشم علیه السلام می‌رسید. جاده با شیب تندی از کوه بالا می‌رفت و پس از طی کردن حدود یک کیلومتر از بین تپه ای که بقعه مبارکه روی آن قرار داشت می‌گذشت، اکنون این جاده تغییر مسیر داده و از پایین تپه و کنار رودخانه سفیدرود می‌گذرد. در جریان جنگ جهانی اول و مبارزات میرزا و یارانش این بقعه آسیب فراوان دید و در سال ۱۳۵۲ هـ ش

قبرستان، ورودی و اقامتگاه بین راهی می‌باشد و در نتیجه موقعیت ویژه اقلیمی و جغرافیایی است که از دیر باز پذیرای گردشگران زیادی بوده است. در زیر به کاربری هر یک اشاره مختصری شده است.

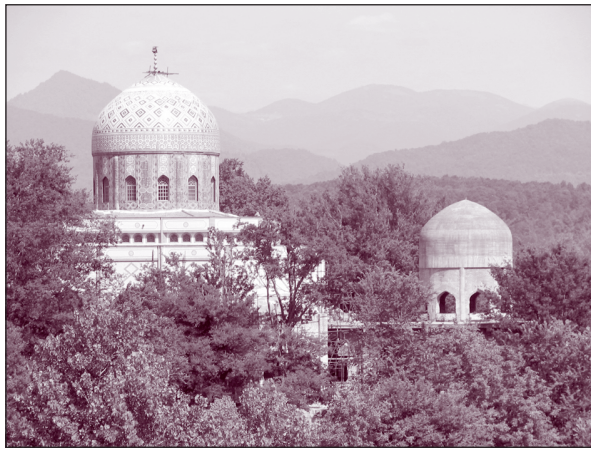
بنای امامزاده شامل دو قسمت مسجد و صحن اصلی است که دو

گنبد بر روی هر قسمت قرار دارد؛ گنبد صحن امامزاده، از سمت جنوبی و بر فراز تپه از لابه لای درختان قابل رویت و به عنوان نشانه محسوب می‌گردد.

از گذشته تا به

حال قسمتی از اطراف حرم مطهر به قبرستان اختصاص داده شده و از سال ۱۳۶۰ هـ.ش توجه بیشتری به محوطه قبرستان شده است. فاصله ورودی تا امامزاده و همچنین قسمت شمالی آن تماماً توسط قبرها، احاطه شده است. قبرها بر روی شیب واقع شده اند و با رانش زمین در حال حرکت هستند.^۷ بازارچه امامزاده هاشم علیه السلام با طرح سنتی در سال ۱۳۵۸ هـ.ش ساخته و

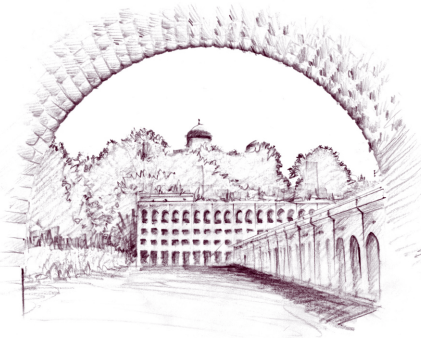
بنا با شیوه معماری اسلامی مرمت شد. برای آخرین بار زلزله رودبار در سال ۱۳۶۹ هـ.ش صدمات جدی بر آن وارد ساخت.^۵ بقعه امامزاده هاشم از سال ۱۳۷۲ هـ.ش تا کنون به طور گسترده بازسازی و مرمت شده و تاسیسات آن گسترش یافتند. پس از پایان مرمت محیط اطراف، اداره

اوقاف به احداث ساختمان‌های متعددی مانند زائرسرا، حمام، هتل و بازار اقدام نموده است که این عناصر چهره امروزی مجموعه زیارتی - مذهبی را شکل می‌دهند.^۶

کاربری‌های اصلی مجموعه امامزاده هاشم علیه السلام

مجموعه امامزاده هاشم علیه السلام دارای چند کاربری متفاوت همچون امامزاده،

تصویر ۱: مجموعه هتل و عملکردهای پیرامون امامزاده

موقعیت ویژه امامزاده هاشم علیه السلام به عنوان اولین توقفگاه، بعد از ورود به خطه شمال تصویری ویژه برای ابران پدید آورده است مکانی مناسب برای جاینمایی ورودی پهنه شمالی از سمت آزادراه قزوین - رشت می باشد. "امامزاده هاشم رشت درست در جایی است که باید میل راهنما باشد. بر فراز تپه ای در کنار پیچ جاده و در جاییکه مسیر راه عوض می شود."^۹ (تصویر ۲)

تحلیل دید و منظر، سیمای عمومی منظر امامزاده هاشم علیه السلام

با حضور عناصر طبیعی و مذهبی، رشته کوه‌ها، رودخانه و باغات و بقعه امامزاده هاشم علیه السلام سیما و هویت این مکان شکل گرفته است که استخوانبندی بر اساس بستری

در اطراف حیاط مرکزی شکل گرفته است؛ اما به دلیل دید نداشتن از جاده، تنها مغازه‌های ردیف اول مورد استفاده قرار گرفته است. در امتداد این مغازه‌ها و جداره جاده، واحدهای تجاری دیگری به صورت خودجوش رشد کرده اند. هتل امامزاده در سال ۱۳۷۲ ه. ش تاسیس شده و به دلیل جاینمایی هتل در کریدور محصور و به وجود آمدن مشکلات اقلیمی و همچنین نداشتن دید و منظر به مناظر اطراف و امامزاده مورد استقبال واقع نشده است.^۸ با احداث آزادراه تهران - شمال ارتباط امامزاده با طرف دیگر جاده قطع و مغازه‌هایی در آن سمت در حال احداث هستند، که استفاده از آنها بدون وجود پل ارتباطی بین طرفین جاده، ایمن نخواهند بود. (تصویر ۱)

تصویر ۲: دورنمای کلی مجموعه امامزاده هاشم

انسان ساخت و یا فضاهای زراعی
سبز قابل رویت می‌باشند.^{۱۰}

آزادراه در حال احداث قزوین -

منجیل - امامزاده هاشم علیه السلام از آزاد

راه قزوین - زنجان در حدود ۱۸/۵

کیلومتر بعد از ایستگاه عوارضی

قزوین منشعب و در حدود ۲۵

کیلومتری شهر رشت (امامزاده

هاشم علیه السلام) خاتمه می‌یابد. بنای بقعه

امامزاده هاشم علیه السلام بعنوان یکی دیگر

از عوامل مصنوع، بر روی یک تپه

طبیعی در کنار جاده تهران رشت

واقع شده است. بنای امامزاده در طی

قرن‌های متمادی بارها بازسازی و

مرمت گردیده است و هر بار سبک

و اسلوب متفاوتی در معماری آن

استفاده شده است. (تصویر ۳)

بقعه امامزاده قاب شده در میان

درختان بر روی دیواره سنگی در کنار

تاریخی و طبیعی دارد. بررسی چشم

اندازهای بیرونی و درونی سایت

نشانگر تشکیل بافت غالب مناظر از

کوه‌ها و ارتفاعات پوشیده از جنگل

یا جلگه‌های سرسبز بعنوان زمینه

غالب و گنبد بقعه در پس زمینه

پوشیده از جنگل است. رودخانه

سفیدرود در حاشیه جنوبی، محل

تمرکز دیدهای اصلی و از طریق ایجاد

رشته‌ای طولی، سراسری و پیوسته با

پیوند دادن فضاهای زراعی، باغ‌ها و

شالیزارها بصورت مارپیچ از دره کنار

سایت گذر می‌کند. نمونه توپوگرافیک

دره‌ها و تپه‌های مجاور سایت، به

نوعی معنای بصری ویژه و مطلوبی

به محدوده مورد مطالعه می‌بخشد.

کوه‌ها با چشم اندازی زیبا و قابل

توجه از دور و نزدیک، گاه بصورت

نماهای باز و یا همراه با فضاهای

دسترسی	عملکرد فضاها
سواره نرجه یک	حیط با هیت مذهبی
سواره درجه دو	منطقه ویلایی
سواره درجه سه	نواحی کمربین راهی
پیاده درجه یک	ورود به تالار
پیاده درجه دو	مجموعه تفریحی
پیاده درجه سه	بافت روستای امامزاده هاشم

تصویر ۳: سیمای عمومی سایت (کاربری و دسترسی‌ها)

تاسیسات لازم برای گردشگران می‌تواند علاوه بر زائران، دعوت کننده قشرهای دیگر هم باشد.

یکی از اماکن مقدسی که بدلیل موقعیت مذهبی و مکانی مورد شناخت

بسیاری از مسافران

می‌باشد، بقعه امام زاده

هاشم علیه السلام رشت است، ویژگی‌های

شاخص مجموعه امامزاده هاشم علیه السلام

در زیر ارائه می‌گردد.

الف - هویت؛ تاریخ و قدمت: خطه

سر سبز شمال، استعداد جذب مسافر

و ایجاد مکانی برای تفریح و استراحت

را تقریباً در اکثر نقاط داراست. اما

باعث به وجود آمدن این مجموعه،

دلیلی و رای مسائل طبیعی و اقلیمی

می باشد. با توجه به روحیه مردم ایران،

ویژگی مذهبی بودن محیط، انگیزه

اصلی برای مراجعت مسافران می باشد

که با سایر پتانسیل های موجود، این

گرایش پررنگتر گردیده است.

ب - دید و منظر؛ سیمای محیط

طبیعی و مصنوعی: وجود مناظری

همچون رشته کوه‌ها، رودخانه، باغات

و بقعه امامزاده هاشم علیه السلام سیمای منطقه

راه تصویری است که سالیان طولانی

منظر ذهنی مسافران بوده است. جاذبه

این تصویر علاوه بر زائران، مسافران

و عابران را نیز به درون دعوت

می‌کند.^{۱۱}

نتیجه گیری

حفاظت و توسعه معماری منظر

اماکن مقدس و ارائه رهنمودهای

طراحی برای این اماکن مبتنی بر سه

اصل تاکید بر هویت تاریخی، حفظ

سیمای محیطی و توجه به خدمات

گردشگری پیرامون اماکن مقدس

می باشد که با تلفیق تحلیل این سه

حوزه به تعریفی جامع از برنامه

حفاظت منظر می توان رسید. اماکن

مقدس با داشتن پتانسیل مذهبی،

فضاهای مناسبی برای طراحی

فضاهای تفرجگاهی می باشند. ایجاد

دروازه ورودی پهنه شمالی قرار دارد. در برنامه فیزیکی و مبانی نظری برای طراحی محیط‌های باز مجموعه می‌بایست این مسئله مد نظر قرار گیرد. بعنوان نمونه در طراحی منظر مجموعه سعی شود عنصری دروازه گونه در مقابل دید مسافران قرار گیرد تا حس ورودی در ذهن رهگذران به صورت عینی در محیط تجلی یابد.

- وجود بنای امامزاده بر روی تپه‌ی مجاور به صورت میل راهنما و پیش‌جاده در کنار آن حس ورودی آنرا تقویت می‌کند ۱۶۳
- که در راستای نگهداری سیمای آن در ذهن مردم بایست تدابیر خاص احیاء و مرمت انجام گیرد.
- حفظ تصور مشترک، تپه‌ای سنگی که در بالای آن درختان انبوه گنبد بنا را حلقه کرده اند؛ تصویری یکسان از امامزاده هاشم علیه السلام در ذهن تمام رهگذران و خاطره مشترک برای همگان پدید آورده است که در تمامی طرح‌های مرمت و گسترش‌های منظر مجموعه امامزاده هاشم علیه السلام می‌بایست مد نظر قرار گیرد.

را شکل می‌دهند. بقعه امامزاده در میان این عوامل قاب شده و جای‌نمایی آن با توجه به ویژگی زمین و ایجاد نظرگاه طبیعی بر روی تپه سنگی صورت گرفته است. توجه به منظره و نظرگاه به طور توأمان در طراحی منظر سایت می‌بایست مد نظر قرار گیرد.

ج - عملکردی چندگانه؛ کاربری‌های کلی: با توجه به موقعیت خاص سایت در حاشیه جاده قزوین - رشت مجموعه می‌بایست به گونه‌ای طراحی گردد تا علاوه بر تامین نیازهای مسافران و رانندگان و فضایی برای توقف کوتاه مدت استراحت و تفریح در فضای باز مهیا کند. همچنین به نقش ورودی خطه شمال و کاربری‌های اطراف امامزاده بخصوص فضای قبرستان و فضاهای خدماتی مجموعه می‌بایست توجه نمود.

برای حفظ و احیاء این سه ویژگی، رهنمودهای زیر برای حفاظت و گسترش سایت امامزاده هاشم علیه السلام، پیشنهاد می‌گردد.

- امامزاده هاشم اولین توقفگاه در جاده پس از وارد شدن به محیط سبز و مرطوب شمال است. از اینرو برای مسافران از نظر جغرافیایی

منابع

- پژوهشکده فرهنگ و هنر (۱۳۸۴) مطالعات طراحی محوطه و بازمینی وضع موجود آستان مقدس امامزاده هاشم رشت؛ تهران، معاونت پژوهشی دانشگاه تهران
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۰) آشنایی با معماری اسلامی ایران؛ تهران، دانشگاه علم و صنعت ایران
- ساعد سمیعی، علی اصغر (۱۳۸۰) گزارش تاریخی بقعه امامزاده هاشم، تهران
- قاضی زاده، سیده ندا (۱۳۸۴) مجموعه گردشگری - زیارتی امامزاده هاشم، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنرها زیبا، دانشگاه تهران

پی نوشت

- * این مقاله در سال ۱۳۸۶ نوشته شده ولی دارای مطالب مفید و جالبی است.
۱. پژوهشگر دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران.
 ۲. نویسنده مسئول، تهران، دانشگاه تهران، پردیس هنرهای زیبا، گروه دکتری معماری
 ۳. قاضی زاده، ۱۳۸۴ ه.ش.
 ۴. قاضی زاده، ۱۳۸۴ ه.ش.
 ۵. ساعد سمیعی، ۱۳۸۰ ه.ش.
 ۶. قاضی زاده، ۱۳۸۴ ه.ش.
 ۷. قاضی زاده، ۱۳۸۴ ه.ش.
 ۸. پژوهشکده فرهنگ و هنر، ۱۳۸۴.
 ۹. پیرنیا، ۱۳۷۰: ۲۶۴-۲۶۹.
 ۱۰. قاضی زاده، ۱۳۸۴ ه.ش.
 ۱۱. قاضی زاده، ۱۳۸۴ ه.ش.